Majsai Tamás

SOÁ-EMLÉKHELY
és társadalmi közfigyelem

In: ÉS, XLVIII. évfolyam 37. szám, 2004. szeptember 10.
http://www.es.hu/index.php?view=doc;8526

Nemzeti tragédia. Enyhébb szavakkal aligha érzékeltethető, hogy mit jelent hiányként, torzóként művészi ízléssel elkészült kőfalaival együtt is a Páva utcai Soá- vagy Holocaust Emlékhely. Nemzeti tragédia az, hogy a II. világháború idején gyalázatos módon elpusztított 550 ezer magyarországi zsidó (valójában mintegy 850 ezer brutális halálnak kitett) testvérünk történetét és a nemzet ezzel kapcsolatos tágabb történelmét fókuszba állító épület: egy olyan "megszentelt" tér, amely a társadalom egészének érzelmeit kifejezésre juttató szeretet méltóságával adna módot és lehetőséget a gyászra, az emlékezésre és az önreflexióra, a bánatra, a bűnbánatra és a megbékélés keresésére, hat évtized elteltével sem tudott elkészülni ebben az országban.

Azok, akik úgy voltak kénytelenek valószerűtlenül megmaradt életük javát végigélni, hogy reményük sem lehetett rá, hogy fájdalmuknak valaha is otthont ad egy szimbolikus hely; akik életük alkonyán most legalább elzarándokolhatnak oda, ahol a kövek és a hely önmagában megalapozódó szelleme formák közé öleli gyászukat; azok, akik a Soá gyermekeiként keresik fel a Páva utcát, hogy ott az embertelenség korábban soha nem ismert eszközeivel meggyalázott szeretteik, ismerőseik jelképes sírhelyére találjanak, azok természetesen nem tudnak meghatottság, elérzékenyülés és hála nélkül gondolni arra, ami végre-valahára kicsiny jelként ténnyé vált. Az ő fájdalmuk, a Páva utcában megnyugvást kereső és találó érzelmeik felkiáltójele éppen ezért olyan tényező is, a fejlemények olyan lelkiismereti terhe, amely mindannyiónkra alázatot és csendet parancsol.

A Soá áldozatai iránti dignitás ugyanakkor azt is kötelességünkké teszi, hogy kimondjuk, az, ami a Páva utcában eddig megvalósult, az minden feltételezhető jó szándék ellenére sem a Soá leviatánja ellen való küzdelem pátoszának, hanem a Soá szellemiségével együtt élni tudó kisszerűségnek az inkarnációja.

Néhány hete egy németországi vallástanárral találkoztam, aki sokkszerű megdöbbenésének adott kifejezést a Páva utcában látottak felett. Nem értette, hogy a Soá magyarországi eseményeiről szólni hivatott emlékhelyen miért csak Auschwitzcal és a német katonákhoz fűződő történésekkel találkozik a látogató. Nem értette azt sem, hogy mi a valódi célja a kárpátaljai zsidók életéről részleteket bemutató plazmavetítésnek. Nem a legnagyobb meggyőződéssel, de próbáltam neki elmondani, hogy az a bizonyos Vergangenheitsbewältigung (a múlt feldolgozása) nálunk sok tekintetben kezdetleges állapotban van még, s hogy az ezzel együtt járó gyarlóságok okán lett olyan ez a kiállítás, amilyen. Nem tudtam azonban előtte kielégítő magyarázatot találni arra a szégyenre, hogy úgynevezett keresztény országunkban a Soá istentelenségének templommá emelt tiltását még ma sem össztársadalmi szándékok hordozzák, s hogy e nagy kínlódva mégis tetté érő gondolat miként silányulhatott mégis egy maroknyi, személyében és/vagy szakmai érdeklődése, esetleg más természetű ambíciók mentén elkötelezett ember törekvéseinek szükségszerűen tohuvabohuba torkolló kísérletévé. És nem tudtam magyarázattal szolgálni

arra sem, hogy e nemes iniciatíva megvalósulásában miként uralkodhattak el a politikai haszonelvűség, a piárpolitikai és gazdasági megfontolások rút szempontjai?

Az éveken át terméketlen szakmai és személyi viták kátyújában megrekedő, illetve bármily nyersen hangzik is: végsőképpen az áldozatok iránti szégyenteljes társadalmi érzéketlenség, és sajnos: a társadalmi közfigyelemnek a fejlemények irányításában részt vevő felelős tényezők által is tudatosan gerjesztett mellőzésével megvalósuló Páva utcai emlékhely történetében (még inkább: történetnélküliségében) annak megsejtése hozott fordulatot, hogy a 2004-es kiállításmegnyitó elmaradása világbotrány lenne. Ekkor pattant ki valakinek az agyából a mentő ötlet (amelynek megvalósítására egyébként elegendő lett volna néhány önkéntes egyhónapnyi munkája is): bemutatni a deportálást túlélő Jakob Lili által fellelt, megrázó erejű auschwitzi fotókat, amelyeket immár évtizedek óta ismerhetünk, és kiegészítésül még beiktatni egy 8-10 perces korabeli aktív képsorozatot a kárpátaljai zsidóság életéről. A kiállítás megtekintése után tizenéves lányaim is elsősorban azt hiányolták, hogy a látogató semminemű információt nem kap arról, miért és hogyan is kerültek ezek a (teszem én hozzá: végül is primitív didaktizmus jegyében bemutatott) szorgos-dolgos északkeleti paraszt- és kézműves zsidók Auschwitzba. Nagyobbik lányom szerint múzeumdramaturgiailag sokkal érzelemgazdagabb megoldásokat is lehetett volna találni a történtek tolmácsolásához. A földszint alatti tárlók nyújtotta élményinfernóból feljövet - fejtegette - jobb lenne a nevek oszlopánál megérkezni, ahol többrétegű katartikus üzenet (pl. a feltámadásszerű találkozás, az elpusztítottak bennünk és/vagy Istennél örökkön élő emlékezetének rehabilitáló élménye) várná a látogatót a "nagy utazás" emlékképei után. Külön is kiemelte, hogy a hely liturgiája mennyire megkívánná továbbra is az áldozatok nevének folyamatos olvasását (úgy tűnik, erre csak az izraeli államfő látogatásának idején volt szükség).

A protokolláris szerepre devalvált emlékhely kudarcát a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány azzal igyekezett mérsékelni, hogy már az áprilisi megnyitó előtt közölte: "a magyar holokauszt történetét átfogóan bemutató állandó kiállítás 2005-ben nyílik meg". A szándék valóra váltásának céljából a Közalapítvány a minap új helyzetet teremtett: a megvalósítást az Auschwitzban rendezett kiállításnál is közreműködő Magyar Nemzeti Múzeum keretében július 1-jével életre hívott (és a neves Soá-kutató, Molnár Judit által irányított) programirodára bízta.

Az eddig elsikkasztott feladatok megoldására újonnan felkért tényezők esetében sem lenne végzetesebb, mintha munkájukat ugyanaz a társadalmi csend és közöny venné körül, amely az eddigiekben oly drámai következményeket eredményezett. Nem férhet hozzá kétség, hogy mindazoknak, akik szívükön viselik a zsidó-nem zsidó együttélés kardinális kérdéseit, zsidók és nem zsidók közötti történelmi kiengesztelődés ügyét, minden erőt mozgósítaniuk kell ahhoz, hogy a programiroda tevékenysége a lehető leggyümölcsözőbb eredményekhez vezessen. A problémák széles kötegéből személyesen három - jellegüket tekintve elsősorban szemléleti és alkotáselméleti kérdéseket felvető - csomópontot tekintek különösen fontosnak.

*

1) Július 9-én szélesebb körű szakmai közönség jelenlétében került sor a 2005-ös kiállítás alapjául szolgáló - Kádár Gábor és Vági Zoltán történész által felvázolt - forgatókönyv vitájára. A "tématerv"-nek is nevezett koncepciót a nagyszámú hozzászóló lényegileg igen problematikusnak minősítette, akár a szűkebb értelemben vett szakmai vagy még inkább a szemléleti természetű hibákra, hiányosságokra tekintettel. Példának okáért a tervezetnek használható elgondolást, értelmes választ kellene tartalmaznia arra a kérdésre (ha már a

kiállítás mindenképpen érinteni kívánja a zsidó és nem zsidó együttélésnek ezt a fejezetét is), hogy a XIX. századi emancipáció történelmi jelentőségű íve miért tört meg néhány év leforgása alatt. Milyen mélyebb okai, esetleg egészen más irányban felvázolható összefüggései voltak e törésnek? Milyen jellege volt, milyen konkrét kondíciók mellett valósult meg, és miben volt tartalékdeficites az emancipáció ahhoz, hogy az I. világháború utáni megrendítő és rapid lefolyású zsidóellenes fordulat bekövetkezzék. Milyen szerepet játszottak ebben a szomorú folyamatban a magyar nacionalizmus változó érdekei? A forgatókönyvben azonban az antiszemita frazeológiából is ismerhető gondolatokkal találkozunk csak: "Az 1895-re teljessé váló polgári jogegyenlőség 1920-ig létezett Magyarországon. A világháborús vereséget és a polgári forradalmat követő kommunista diktatúra vezetésében számos zsidó származású, ám zsidóságát megtagadó baloldali vett részt, ezzel táptalajt adva a zsidóság és a kommunizmus összemosásának. Hiába sújtott le a vörös terror a zsidó nagytőkésekre és a polgárságra, hiába támogatták Horthyt Szegeden zsidó üzletemberek a kezdetektől fogva: A Tanácsköztársaság vezetőinek többsége zsidó volt, és ez ürügyet szolgáltatott az 1920-tól berendezkedő [...] antiszemita Horthy-rendszernek a polgári jogegyenlőség felszámolására." Hasonlóan zavaró azonban a forgatókönyv történetfilozófiai egyoldalúsága is. Röviden az a rendszerantropomorf (ha tetszik "intencionalista") szemlélet, amely a Soát egy masszív tudatosság hordozta koherens fejleménylánc végállomásának tekinti. Aligha kell hosszasan ecsetelni, hogy a Soá valósága ennél sokkal bonyolultabb és drámaibb volt, amelyet nem lehet az igen tág értelemben vett transzindividuális szociológiai szempontok, valamint az egyéni érintettség és felelősség komplex együttesének bonyolult szövevényét mellőző szimplifikációkkal értelmezni.

Személyesen a legkényesebb ügynek mégis a forgatókönyv fundamentális kiállítási "filozófiáját", vagy másként, küldetésnyilatkozatát tartom. A szerzők szerint a Páva utcában létrejövő kiállítás az Auschwitz-Birkenau-ban meggyilkolt áldozatok "halálát, valamint a vészkorszak túlélőinek szenvedéseit kívánja megörökíteni". Célja továbbá, hogy "méltó és hiteles emléket állítson azoknak, akik az állam saját polgárai ellen viselt háborújának estek áldozatul". Szerepét illetően "a kiállítás egyszerre őszinte számvetés a múlttal és főhajtás azon ártatlan áldozatok előtt, akiknek még az emlékét is el akarták törölni." Ebben a megközelítésben kétségkívül sok jó szándék fogalmazódik meg, az igazán fontos szempont azonban elsikkad. A Soá-emlékhely nem önmagában értelmezhető, nem önmagában álló műalkotás, nem emlékezetfrissítő mementó. Lényege nem lehet a befejezett múlthoz, a tegnaphoz való statikus viszony. Funkciója nem definiálódhat a borzalmával ma is megrendítő, de mégis csak távoli múlt mélyebb nyomokat nem hagyó kristálygömbszerű felidézésében, kedélyállapotszínező udvariassági-etikai főhajtásban, a pusztítás és a pusztulás leltárhelyi megjelenítésében. Az emlékhelynek az ország történelmét, lelkiismeretét, egy történelmileg egyedülálló traumával megterhelő útvesztés ma is élő - érzelmeket, gondolatokat befolyásoló, diffúz indulatokat keltő - örökségét kellene fókuszba állítania.

A Soá-emlékhely nem a kegyetlenül elpusztított gepidák emlékhelye, hanem a velünk élő, gázkamrák torkából megmenekült, a Soá rettenetét zsigereikbe beleégett traumaként hordozó felebarátaink drámáját, továbbá a mi hozzájuk fűződő, és az ő hozzánk fűződő kapcsolatának drámáját, a mi vagy szüleinknek, nagyszüleinknek ebben való felelősségét megszólaltatni, mindannyiónk görcseit oldani hivatott szakrális tér. A Soá-emlékhely saját identitásunk és kultúránk elemi erejű meghasonlását feltáró - "rekonstrukcionalista", "restitúciós" - liturgiai alkotás, elvesztett identitásunk és kultúránk újraépítése a feltárt múlt üzenetének aktuális megértésével. Nem kevésbé problematikus a szakanyagban az emléktényállítási koncepcióval szorosan összefüggő másik implicit előfeltevés. Az a gondolat, hogy az elkészülő alkotáshoz majd sietnek a látogatók, mert "egy egészséges társadalom nem feledheti el halottait, és képes szembenézni az elődök által elkövetett

bűnökkel". A helyzet azonban távolról sem ilyen egyszerű. Az egyik legkényesebbet említve: Egy olyan társadalom esetében, amelynek lelkiismerete fél évszázadon keresztül ignorálta a Soá nemzeti tragédiaként történő komolyan vételét, rendkívül jelentős, talán minden más szempontot megelőzően fontos a mondanivaló iránti fogadókészség feltételeinek figyelembevétele.

Másként fogalmazva: azoknak a missziói, ha tetszik "nemzetstratégiai" céloknak a megszívlelése, amelyek sine qua nonjai annak, hogy a kiállítás elnyerhesse a maga belső lényege szerinti jelentőségét. a) A közreműködőknek erre tekintettel gondoskodniuk kellene arról, hogy az ország polgárainak legyen módjuk részeseivé válni a Soá gyilkos örökségének feldolgozásával kapcsolatos, szükségszerűen nem öncélú, nem önmagáért való - és ami különösen is fontos: zsidó bel- és csoportügynek semmiképpen nem tekinthető - munkájuknak; hogy megismerjék az emlékhellyel kapcsolatos terveket, szándékokat. Konkrétan is meg kellene szólítaniuk e végből az alkalmasnak tekinthető szervezeteket, intézményeket (pl. egyházakat, iskolákat, művelődési intézményeket), és kísérletet kellene tenniük arra, hogy e közegek tegyék nevelési, tudat- és közérzetformáló szolgálatuk részévé a Soá kifejezetten ilyen célokra tekintettel (gondos alaposság invesztálásával) összeállított beszélgető- és szövegkönyvét. Minden erővel rajta kellene lenniük azon, hogy a Soá eszszenciális kérdéseiről széles medrű vitákra, eszmecserékre kerüljön sor, és hogy ezekbe a kiállítás által megszólítottak minél tágabb köre aktív vagy passzív formában bekapcsolódhasson; hogy közvetlenül vagy áttételesen participálni tudjon egy olyan közös meditálásban, amelynek keretében megbeszélhető a "mi történt velünk", "kik voltunk", "milyenek voltunk" és a "mi történik velünk", "kik vagyunk", "milyenek vagyunk" kérdései. b) A kiállításnak már elkészülése során is, és majd elkészültében is mozgósító médiummá kell válnia az eddig elmulasztott, vagy félszívűen megvalósult megbékélésben. Szolgálnia kell a Soá gyalázatától terhelt társadalom, az egymástól eltérő történelmi tapasztalatok által elválasztott élményközösségek közötti találkozás ügyét: az áldozatok és a tettesek törésvonala mentén szembenállók, az egymástól távolállók, idegenkedők, az egymáshoz közeledni nem tudók, egymást fenntartásokkal fogadók közötti történelmi-emocionális diszkrepancia mérséklését. Vagy másként (eschatológiai reményként): a megbocsátás és a bűnöktől való szabadulás először talán igen keskeny, s csak lassan szélesedni tudó ösvényét sok-sok külsődleges hitványság, feloldhatatlan görcsök miatt önmaguktól meglelni nem tudók közötti találkozást.

Azt, hogy az emlékhelyet felkeresőket maga az ügy: "zsidók" és "nem zsidók" most még szegmentált érdekeltségek mentén megfogalmazódó fájdalmainak együvé tartozását hirdető érzés motiválja és ragadja meg, belső rendhez segítő felismerésekre juttatva őket. c) A hierogámia rangjára igényt tartó alkotó tevékenységükben a kiállítás felelőseinek különösen is óvakodniuk kell a rendezői lelkiismereti szándékok és a társadalom mentális diszpozíciói közötti azonosság kísértő feltételezésétől, és le kell győzniük magukban azt a természetes csábítást is, hogy elegendő csak "letenni az asztalra" azt az "opust", amely szinte szakramentális médiumként szolgál majd az addig megfelelő eszközöket nélkülöző össztársadalmi érzelmek artikulálásához. Mint tudjuk, a templomok is csak és kizárólag egy-egy adott közösség reprezentatív együttesének közös akarata mellett épülnek meg. Mikulás-ajándékként elkészülő templom nem létezik, és értelmetlen is lenne. Mindennél figyelmeztetőbbnek kell itt tartanunk a Páva utca iránt tapasztalható igen alacsony érdeklődés elszomorító, és az egyéni felelőtlenségeken messze túlmutató tényét. Nem kevésbé kell azonban komolyan venniük a kiállítás irányítóinak azt is, hogy az alkotás során a diszciplináris (szakmai) tökéletesség még a legkedvezőbb esetben sem lehet több, mint a "mű" egyik fele. (Nem szólva itt arról a szörnyű lehetőségről, hogy a szakmaiság, a maga szoros értelmében könnyen válhat ipari, sőt akár szakráliparosi tevékenységgé is.) A formát, közeget adó hely fizikális valósága, és az itt megszülető kiállítás ugyanis - a közreműködők

minden elkötelezettsége ellenére - csak a társadalmi meditáció megtörténte esetén, a spirituális-dialogikus dimenzió életet adó leheletétől tud olyan szakrális ténnyé válni, amely képes lesz befogadni az emlékezés és a megbékélés (nemzetileg) vitális jelentőségű liturgiáját.

Talán nem felesleges ideiktatnunk, hogy a rendszerváltozást követő, közfigyelmet mozgósító, társadalmilag széles körű indulatokat kiváltó történelmi kérdések esetén számtalanszor felbukkant a magyarországi Historikerstreit (a nemzeti önismeretet tisztázni segítő történészvita) létrejöttének óhaja. A Soá-kiállítás horizontján szükséges társadalmi közbeszélgetést nem feltétlenül kellene ilyen vágyakkal terhelni. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy ez lehetne az első olyan valóban széles körű diskurzus egy mindannyiónkat ezernyi szálon érintő, húsba-vérbe vágó kérdésről, amelyet nem valaminek az ellenzése, nem egy-egy aktuális botrány, hanem egy humanitáriusan, a társadalmi mentálhigiéné szempontjából vitathatatlan jelentőségű ügy megvalósítása motivál. (Elemi erejű tanulságokkal szolgálhatna ez a disputa többek között annak a tizen- és huszonéves generációnak a számára, amely a Soáról eddig jobbára csak átpolitizálódott viták alapján szerezhetett többnyire felszínes benyomásokat.)

Kiállításfilozófiai jelentőségére tekintettel kell itt kitérnem a tervezetnek arra a zavaró koreográfiai (valójában az elképesztően szűk Páva utcai tér nyomora által felszínre izzadt) programjára, amelynek értelmében az üzenet közvetítését összpontosítottan családtörténeti etűdök hordoznák. (Mellékesen: Miért nem szerepelnek a tervezetben a zsidó sors szempontjából meghatározó jelentőségű nem zsidó környezetet reprezentáló családtörténetek is?) E vezérfonal mindenekelőtt azért vált ki bennem idegenkedést, mert utalásainak jellegénél fogva a látogatót ugyancsak a befejezett múlt - ráadásul: ennek is csak néhány esetleges - momentuma felé orientálná, és nem afelé, hogy sejtése, konkrét benyomása támadjon a bűn- és kultúratörténetnek ama belső, múzeumjeggyel és kegyeleti tiszteletlátogatással nem megszakítható kontinuitásáról, amelynek - a megszentelt értékek világából kivezető nagy menetelésnek (e negatív exodusnak) - akarva-akaratlan ő is részese "volt", és amely történet - hangsúlyozom: függetlenül attól, hogy mikor született - mindaddig ott is éli benne a maga diffúz hatású örökségét, amíg saját ügyeként szembe nem néz vele. És ha már családtörténeti "mikrotragédiák", akkor miért Kornfeld mágnás, és miért nem egyik barátom, aki gyerekkorában utálta a hétvégéket, mert ellentétben velem, nem volt módja meglátogatni elgázosított rokonait, és így ezeket a napokat elviselhetetlennek talált szüleivel kellett eltöltenie. Vagy miért nem a tetovált karú Weiss néni, aki agyérgörcsöt kaphat a szobájában, és a harmadik napon sincs senki, akinek feltűnne, hogy nem veszi fel a telefonkagylót.

Csak utalhatok rá, de nem mint jelentéktelen ügyre, hogy a kiállítás témakörei közé önállón is be kellene iktatni a Soá 1945 utáni recepciójának tragikus problémáját. Tömören fogalmazva: e fejezetben meg kellene mutatni, milyen összefüggései, konzekvenciái voltak e hazában annak, hogy a Soá áldozatainak legkevesebb egy tizedét "szállító" országban még ma is csak egy Soá-emlékhely létesítésének feltételeiről beszélgetünk.

A "tématerv" szemléleti természetű elemei közül külön is szót kell ejtenünk a jószerével programfilozófiai rangra emelt "látogatóbarát"-elméletről. Előrebocsátom, hogy egyáltalán nem ellenzem azt a szándékot, hogy multimédiás, audiovizuális etc. megoldások is segítsék az emlékhely üzenetének felerősödését. Súlyos veszélyt látok viszont ott, hogy ebben az inkább modernkedő megközelítésben a legfontosabb hangsúly végül arra helyeződik majd, hogy a látogató "szabadon döntheti el, hogy mi mennyire érdekli". Aggályaimat csak fokozza, hogy a "látogatóbarátság" szlogenje mögül ismét csak a Soá lényegét megrövidítő emléktényállítási koncepciót vélem felsejleni, amely szinte előre programozza azt is, hogy a

tradicionális "múzeumok" elhárítandónak vélt "hiányossága" bumeránggá váljon, és az emlékhelyet felkereső minél kevesebb tehertétellel ússza meg az őt megszólító üzenetet. (Egészen személyesen úgy vélem, hogy a "látogatóbarát" terminus technikus egy ilyen tárgyú kiállítás esetében nem csak inadekvát és komolytalan, de egyenesen frivol és sértő is. Azoknak, akik azt a kockázatot vállalják, hogy - mint mindannyiónkat égető csipkebokorhoz - odaaraszoljanak a Soá narratívájához, kimondott szavaikat ezerszer is meg kell fontolniuk. Világok választják el egymástól azt, hogy a tervezett emlékhely küldetését, eszközrendszerének működésmódját valaki - a legjobb szándékot feltételezve is - a "látogatóbarátság"-ban definiálja-e, vagy abban, hogy e legkevésbé sem barátságos helyen a látogató a lehető legerőteljesebb keresztmetszetben találkozhasson saját történelme és kultúrája egyedülálló drámájával, és ő maga váljon ennek révén is minél inkább "áldozatbarát"-tá! Az emlékhelyliturgiai fájdalom olyan szubsztanciája e nehéz feladatnak, amelyen nem lehet felszínesen hangzó iparosi gyorsfogásokkal elintézni. Már csak lélektani megfontolásból sem. Az ilyen megpróbáltatás magában rejti ugyanis azt, hogy a látogató közelebb kerülhet a vele szemben a megértés, a személyiségszintű befogadás igényével fellépő üzenethez. (Egy múzeum vagy emlékhely egyébként sem úgy működik, mint egy flippertanya, ahol egyik rollertől s másikig ugrál az élvezetkereső júzer.)

Hadd konkretizáljam a problémát egy hozzám közel álló példával. A "tématerv" kidolgozói említést tesznek ugyan az egyházakról, ám a róluk szóló résznél annak ellenére beérik egy mellékesnek tűnő, rövid korvázlattal, hogy maguk is említik, milyen fontos közéleti, tudatformáló szerepük volt e struktúráknak, és milyen súlyos felelősség terheli őket a zsidóellenes közhangulat és politizálás két világháború közötti fejleményeiért. Ezek után mit gondoljunk azonban arról az ugyancsak szűkösség diktálta tárlatmegoldásról, amelynek nyomán a látogató (az a bizonyos szekularizált, az egyházak múltbeli jelentőségéről szinte semmit nem ismerő, most pedig ugyancsak magára hagyott látogató) a Soá egyházi összefüggéseiről, az egyházi lapok tömkelegének hasábjain olvasható, valamint a szószéki igehirdetések százezreiből hallható zsidóellenesség egykori jelenségéről tetszőlegesen klikkelgetve szerezhet csak tudomást. (Élénk fantázia mellett is nehézségeim vannak annak elképzelésével, amint a múzeumlátogatási szomjúságtól megittasodott tömegek elmélyült kutatókként ülnek le a "látogatóbarát" komputerek elé, és szorgalmasan követik az elektronikus agy mélyén rejlő vég nélküli információkígyó útvonalát.) Továbbmenve: vajon miként fog a "látogatóbarát" családtörténeteken keresztül megjelenni az a társadalomlélektani immunizáció, amelyet a magas szimbolikus legitimációt élvező egyházi közbeszéd gyakorolt a zsidó sors iránti érzéketlenség struktúráinak kialakításában? Aligha vagyok egyedül azzal a véleményemmel, hogy a történtek megértése szempontjából ezzel és más hasonló, mentalitástörténetileg hiperrelevàns momentummal való - közvetlen! - látogatói találkozás összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint számos "áldozati oldali" dokumentum, de - feltéve, hogy szavaimat senki nem tekinti érzéketlenségnek - a szenvedéseknek való mechanikus "emlékállításnál" is. (Itt csak mellékszálon adhatok kifejezést annak a reményemnek, hogy az egyházakkal kapcsolatos mondanivaló alaphangját nem azoknak az apologetikusoknak a felfogása határozza majd meg, akik szerint, legalábbis így a júliusi szakmai beszélgetésen, az egyházi vezetők nem képviseltek soha fajelméleti álláspontot, és az egyházfői humánimpotencia 1944-ben különösen is kiütköző rút szeplői elsősorban a hatalom brutális fellépésének helyzettragédiaként értelmezhető következményei voltak.)

A végső lényeget illetően persze majdnem mindegy, hogy a kiállítás "klasszikus", "preklasszikus" vagy "posztklasszikus" technikai módszerekkel valósul meg. Mindennél döntőbb az, hogy megszülessen az emlékhely és a tárlat(ok) spirituális koncepcióját, szakrális filozófiáját megfogalmazó hitvallás, amely szinte magától is kijelöli majd a muzeológusok és látványszakértők kompetenciája alá tartozó további lépéseket.

Két szempontot azonban nem lehet elégszer hangsúlyozni. a) A lehető legszélesebb körű társadalmi diskurzus fontosságát. Ennek előmozdításához konkrét tettek szükségeltetnek. Szilárd meggyőződésem, bármily naivan hangzik is, hogy létrejötte érdekében elengedhetetlen lenne a kiállítással kapcsolatos, előzetes szakmai elképzeléseket, tervezeteket folyamatosan publikálni néhány erre vállalkozó és megfelelő keresztmetszetű társadalmi nyilvánosságot biztosító folyóiratban. A szélesebb körű szakmai közvélemény kritikájának ismeretében kiérlelt koncepció összefoglaló kifejtését ismertté kellene tenni a nyilvánosság legszélesebb szektoraiban; akár többszöri alkalommal is meg kell jelentetni a legfontosabb napilapokban, folyóiratokban. Ha szükséges, a reflexiók közlésére szolgáló kolumnákat külön is meg kell vásárolni egyes médiumokban. Az emlékhellyel kapcsolatos közléseket elkötelezett értékelvűséggel vállaló, és ezzel az ügy közgondolkozásbeli tudatosulásának érdekében is múlhatatlan jó szolgálatot tévő közéleti orgánumok emellett esetről esetre vitafórumokat, tudományos szimpóziumokat is egybehívhatnának a társadalmi közbeszélgetés további előmozdítása céljából. b) A Soá túl komoly dolog ahhoz, hogy a történteket közös élményanyaggá formáló szakrális szolgálatot a releváns szempontokat csak parciálisan képviselő szakmai tényezőkre (első helyen a történészekre) bízhatnánk. Éppen ezért kruciális jelentőségű, hogy a most közbejött programiroda vezetésének lesz-e elég bátorsága, eltökéltsége arra, hogy a kiállítás elkészültébe, koncepciójába bevonja a társadalmi nyilvánosság felől szót kérő "laikus" (racionális és emocionális) és a további "szakmai" (szociológiai, szociállélektani, kommunikációs, szépirodalmi, theológiai, filozófiai, esztétikai etc.) szempontokat; hogy lesz-e judíciuma arra, hogy ezek a vélemények ne kerüljenek szemétkosárba, s az emlékhely kialakításában jobb esetben is ne csak marginálisan, a szokásosan sietős döntési mechanizmusok protokolláris felszínességével nyerjenek figyelmet.

*

2) Egyáltalán nem tisztázott, és csak határozott elvi állásponttal rendelkező, annak képviseletét vállalni is tudó kiállítás vezetői habitus lehet alkalmas annak meghatározására, hogy az emlékhelynek integrálnia kell-e, és adott esetben miként, a cigányság szenvedéseit a Soá idején. A kiállítás forgatókönyvíróinak ezt ugyanis nem sikerült még a maguk számára sem tisztázniuk. A kiállítás-tervezetben a cigányság fájdalma zavaró felszínességgel, belső gondolatiság hordozta koherencia nélkül, egyfajta, inkább politikai megfontolásból idekerülő kötelességként bukkan csak fel. Problematikus azonban az is, hogy miközben a cigány sors tematikailag megjelenne a kiállításon, a homoszexuálisokról, az ún. értéktelen életek elleni eutanáziaakcióról, és különösen is a Jehova Tanúi egyház követői elleni, Magyarországon is ismert represszókról a tervezetben szó sem esik. Személyes véleményem szerint e csoportok szenvedéseinek az őszinte szolidaritás kételyt nem hagyó egyértelműségével lehet ugyan önálló helyet kapniuk a Soá-emlékhelyen, mégis sokkal tisztább és méltóbb helyzetet teremtene világos szóval kimondani azt, hogy a velük történteknek más históriai koordinátái voltak, és a Soá-emlékhely nem a nácizmus üldözötteinek emlékhelye (ilyen utalást tesznek egyébként a forgatókönyv készítői is). Ugyanakkor tiszta lélekkel kellene képviselni azt is, hogy a magyar társadalomnak igenis elemi kötelessége szívügyévé tenni az ő ugyanolyan alázatot követelő fájdalmukat. Ennek megoldása azonban nem lehet az, hogy tragédiájukat, mind ez ideig alapvetően feldolgozatlan, kibeszéletlen sorsukat, további bántásokat okozva, additív ügyként mintegy hozzácsapjuk egy másik "vállalkozás" főanyagához. Ami itt segíthet, az egy olyan másik emlékhely kialakítása, amely az érintettek történelmi drámáját hasonló méltósággal helyezi a társadalmi figyelem és önismeret fókuszába. Nemcsak szép lenne, de erkölcsileg egyenesen kötelező is, hogy ennek megvalósulásában a Soá-emlékhely létrejöttéért elkötelezettek azonos indulatokkal buzgólkodjanak.

*

3) A 2005-re tervezett kiállítást illetően még röviddel ezelőtt is azt a felfogást képviseltem, hogy - bármennyire kitolná is az emlékhely végleges megvalósulásának határnapját - a társadalmi vitához és az emlékhely végleges közegének megtalálásához szükséges időt nem szabad megspórolnunk. Utóbbit illetően abból indultam ki, hogy a világtörténelem egyedülálló (unikális) botrányának narratíváját magába fogadó tér kialakításánál nem képezheti a legtöbb fejtörést okozó kérdést az, hogy miként lehet mindezt három tágasabb méretű polgári lakószoba szűkösségében, egy volt zsinagógában, egy eldugott ferencvárosi helyen elmondani. (A Páva utcai helyszín többrendbeli alkalmatlanságát korábban és többen is szóvá tették. Sajnos anélkül, hogy igen súlyos észrevételeik érdemi meghallgatásra találtak volna.) Az emlékhely végleges kialakításának időőbeni eltolását illetően egyetlen, feltétlenül meggondolást kérő szempontot láttam: a Soá-túlélők érzelmeit, illetve mindazokéit, akiket az az egyáltalán nem alaptalan (hatvan év tapasztalatában gyökerező) pesszimizmusuk tett és tesz a sietősebb megoldások hívévé, hogy a legsúlyosabb tartalmi kompromiszszumok is eltörpülnek a mögött, ha szinte isteni csodaként bármi módon, de megszülethet a "zsidó" fájdalmat az eddiginél méltóbban képviselő emlékhely. Túlontúl is jogos elvárásaik legkomolyabb figyelembevétele mellett is úgy gondoltam azonban, hogy a - bárhogy is, de tényszerűen megvalósult, és e minőségében konkrét ígéretként értelmezhető - Páva utca mellett ők is inkább igenelnének egy olyan perspektívát, amely nem engedi, hogy visszafordíthatatlanul ún. zsidó üggyé váljon az, ami éppen a maga egyetemes jelentősége miatt olyan égő sérelem.

Fenti gondolataimat előzetes baráti megbeszélésre bocsátva, különösen a kiállítás határnapját illető álláspontomat most mégis megváltoztatom. Megfontolásaim a következőkben összegezhetők: a) Reálisan nézve valóban kevés reményt láthatunk arra, hogy - erre alkalmasnak ítélhető erők hiányában - belátható időn belül megteremthető legyen a Páva utcai helyszín alternatívája. Nagyon bízom azonban abban, hogy lesz "ébredés" ebben az országban - talán éppen az adott körülmények közepette létrejövő kiállítás hordozta mustármagnyi kezdet spirituális kiterebélyesedéseként -, amely elhozza azt, hogy a most kényszerek és fájdalmas fogcsikorgatás közepette megszülető emlékhely levethesse magáról a gettóizálódás (sui generis "zsidó" helyen egy "zsidó" ügy) és ekklesiálódás (önmagában érthető belső hitközségi szempontok érvényesülése) ideiglenes köntösét, és mielőbb méltó körülmények közé kerülve, félreérthetetlenül össznemzeti üggyé váljon. b) A társadalmi diskurzushoz, amely nélkül lényegileg minden további munkát alapvetően elhibázottnak ítélek, nem célszerű, de nem is lehet (legalábbis a tekintélyes tehertételektől szenvedő jelen helyzetben) mechanikus egymásutániságban hozzárendelni a kiállítás konkrét munkálatait. Talán szabad feltételezni, hogy a két folyamat komolyabb veszteség nélkül párhuzamosan, egymást kölcsönösen megtermékenyítő egyidejűségben is haladhat. Feltétele ennek természetesen az, hogy a kiállításért felelősséget vállaló tényezők a reménység szerint megvalósuló közös gondolkodás eredményeit szakadatlanul értékeljék és kamatoztassák. Az említett szempontokat eltérően megítélők szándékai iránti teljes tiszteletem mellett is helytállónak tartom azonban azt a korábbi nézetemet, hogy az "ébredés"-ként jellemzett perspektíva nélkül létrejövő, és a pillanatnyi (illetve a jövő évi) körülmények feltételei közötti megvalósulás állapotában véglegesülő alkotás nem lesz a magyarországi Soá-emlékhely. c) Jelentős igazság van abban a nézetben, amely szerint a jelen helyzet szerves és mielőbbi továbbfejlesztésével kell elejét venni annak, hogy ne csak a hosszú távú, de a most minimálisan elérhető eredményeket is maguk alá temethessék kiszámíthatatlan politikai és a nemzeti önismereti kérdéseket prózai érdekek oltárán feláldozni kívánó fabulációs, mítoszteremtő törekvések. d) A sokak által rohanós gyorsaságúnak ítélt kiállításrendezésnek van viszont egy vitathatatlanul áldásosnak tekinthető oldala is: a szoros határidők diktálta előkészületi munkáknak pótolhatatlan

szerepük lehet a reálisan nézve csak óvatosan remélhető társadalmi párbeszéd ébren tartásában és megerősödésében. A Soá hatvanadik évfordulójához még erős történelmi szálakkal kötődő, szimbolikusan is telített 2005-ös évben elkészülő végleges emlékhely pedig újabb impulzusokkal is szolgálhat ahhoz, hogy végre kiléphessünk abból a mederből, ahová nem utolsósorban az a rendszer juttatott mindannyiónkat - Kenedi János gondolatát idézve -, amely 1948 után a társadalom zsidó és nem zsidó tagjait egyaránt megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy a magyar történelem legsúlyosabb önismereti válságát eredményező Soát hitelesen elbeszélhessék és megérthessék.